HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi Ve Yemen Layihası

Zuhdu Efendi, the Representative of Hudeyde and the Petition of Yemen

Mustafa SELÇUK[*]

Özet

Yemen, Osmanlı Devleti'nin idaresine girdiği tarihten itibaren isyanlarla anılmış ve merkezi otoriteden uzak kalmış bir vilayettir. 20. yüzyılın başından itibaren Yemen'deki isyanlar şiddetini artırarak genişlemeye başlamıştır. Osmanlı idarecileri Yemen'de istikrarı sağlamak için askeri harekât düzenlemenin yanı sıra, mülki çözümleri de masada tutmuştur. Bölgede görev almış yöneticilerin görüşlerini dikkate almıştır. Bu anlamda Yemen Vilayeti'ni temsil etmek üzere Osmanlı Meclisi'nde yer alan Zühdü Efendi'nin sunduğu rapor, meclis faaliyetleri ve onun Yemen'deki meslek hayatı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Zühdü Efendi'nin Yemen'in isyanına dair yazdıkları ve mecliste söyledikleri incelenmiştir. Onun sunduğu çözüm önerileri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Yemen, Zühdü, Hudeyde, Meclis, Layiha, İsyan.*

Abstract

Yemen, which was remembered with the rebellions from the beginning of the Ottoman rule in the area, is a vilayet far away from the central authority. The intensity of the rebellions was started to increase and widen from the beginning of the 20th century in Yemen. Ottoman officials also used the civil solutions while they were using the military operations for establishing the public order in Yemen. Also, they took care of the opinions of the officials who had worked in Yemen. In this paper, the report of Zühdü Efendi, a representative of Yemen in Ottoman parliament, his activities in the parliament and his career in Yemen are going to be mentioned. His writings and his speeches in the parliament about the Yemen rebellion and also his advices are going to be held in this paper.

Key Words: *Yemen, Zühdü Efendi, Hudeyde, Parliament, Petition, Rebellion.*

Giriş

Yemen, Osmanlı idaresine girdiği tarihten itibaren adı isyanlarla anılan bir bölgedir. Yemen'in coğrafi yapısı ve stratejik konumu bu bölgenin önemini artırdığı gibi aynı zamanda

[*] *Yrd. Doç. Dr.; İstanbul Üniversitesi – İstanbul.*

yönetimini de zorlaştırmıştır[1]. Osmanlı Devleti, bu topraklarda merkezi kontrolü uzun süre sağlayamamış, 20. yüzyıla gelindiğinde ise Yemendeki isyanların boyutu ve kapsamı değişmeye başlamıştır. Bölgede yoğun bir şekilde etkisini hissettiren kabile hayatı ve şeyhlik sistemi geleneksel taşra yönetiminin sorgulanmasını da beraberinde getirir. Devlet, farklı mezhep ve inanışlara sahip halkın "*imamlar*" önderliğinde başlattığı isyanları bastırmak için geniş çaplı askeri operasyonlar düzenlerken bir yandan da askeri çözüm dışındaki alternatifleri değerlendirmiştir. Bu anlamda köklü bir layiha geleneğine sahip Osmanlı Devleti, bölge için hazırlanan layihaları dikkatle inceleyerek gerekli tedbirleri almaya başlar. Bölgeyi yakından tanıyan idarecilerin kaleme aldıkları layiha ve hatıratlarda Yemen için yapılması gerekenler ve isyanların sebepleri ele alınmıştır. Bu raporlar içerisinde Yemen mebuslarından Zühdü Efendi'nin hazırladığı layihanın önemi vurgulanması gerekmektedir. Çünkü Zühdü Efendi'nin hazırladığı raporda kendisinin bölgede uzun yıllar görev yapması sonucu edindiği tecrübelerin neticesi ortaya konmaktadır. Zühdü Efendi, kötü yönetim ve idareciler faktörünü kabul etmekle birlikte isyanların asıl sebebinin iyi uygulanmayan mali sistemden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Zühdü Efendi, raporunda isyanın sebeplerini anlattıktan sonra bölgenin ıslah edilmesi adına yapılması gerekenleri ele almıştır.

Yemendeki Mesleki Hayatı

Yemen'i yakından tanıyan ve aralıksız olarak 32 yıl bölgede görev yapan Zühdü Efendi'nin ortaya koyduğu çözüm önerileri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Türkiye'de Yemen ile ilgili çalışmalar az olduğu gibi bölgede görev yapmış şahıslar hakkında da sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Aynı şekilde Hudeyde mebusu olarak mecliste yer alan Zühdü Efendi hakkında doyurucu bilgi bulunmamaktadır. Biz makalemizin ilk kısmında Zühdü Efendi'nin Yemen ve Meclis-i Mebusan'daki faaliyetleri hakkında bilgiler vermeye çalışacağız. İkinci kısmında ise Zühdü Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu sırada hazırladığı Yemen hakkındaki layihası değerlendirilecektir.

Zühdü Efendi'nin sicil kaydından öğrendiğimiz bilgiler doğrultusunda onun Yemendeki meslek hayatına kısaca değinmek gerekir[2]. 1860 yılının son günlerinde veya 1861 Ocak ayının başında Cidde'de dünyaya gelmiştir. Sicil kaydında gün belirtilmediği için doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hudeyde Rüsumat Nezareti muavini merhum Ahmed Hamdi Efendi'nin oğludur. Ailesi ve yaşamının ilk yılları hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Sıbyan ve Rüştiye mekteplerinde eğitim görmüştür[3]. Zühdü Efendi, yaşadığı muhitin de etkisi ve aldığı eğitim üzere iyi derecede Arapça ve Türkçe bilmektedir. Hint ve Farisî lisanlarını konuşacak seviyede bilmektedir. Yemen ticaretinin büyük bir kısmı Hindistan ile yapılmaktadır. Uzak doğudan gelen gemiler Hint Okyanusu- Kızıldeniz hattını kullanmaktadırlar. Bölgede yoğun olarak gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin tarihi çok eskilere

[1] Yemen tarihi, kültürel yapısı, iklimi, bitki örtüsü ve yeryüzü şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi Yemen'i anlatan eserlerde ele alınmıştır. Bkz, Ahmed Ziya, *Mufassal Yemen Coğrafyası*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Nr.10357; Ahmed Raşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, C.1-2, Dersaadet 1281; Doktor Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, Dersaadet 1328; Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, Pan Yay., İstanbul 2008; Atıf Paşa, *Yemen Tarihi*, Dersaadet 1326.

[2] *BOA, DH. Said.d.*, 61- 487, 29 Z 1277.

[3] Meclis-i Mebusan evrakında hususi tahsil gördüğü ifade edilmektedir. Bkz, *TBMM Arşivi:* No: 279, (Zühdü Efendi'nin Mebusluk Dosyası).

dayanmaktadır. Hudeyde, Moha ve Kunfide gibi liman kentlerde İran ve Hint asıllı tüccarlar yaşamaktadır. Hintçe ve Farsçayı adı geçen tüccarlardan öğrenmiş olmalıdır[4].

Zühdü Efendi, muhtemelen babasının tayini dolaysıyla 17 yaşında Yemen'e gelmiştir. Burada babasının yolundan giderek onunla aynı mesleğe intisap etmiştir. Henüz 19 yaşında iken 400 kuruş maaşla 13 Nisan 1880'de Hudeyde Sancağı muhasebe kalemi varidât mukayyedliği refakatine tayin edilmiştir. Burası onun ilk görev yeridir. Hudeyde, Zühdü Efendi'nin hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu şehirde birçok memuriyeti ifa etmiştir. Yaklaşık altı ay sonra 28 Ekim 1880 tarihinde ve 600 kuruş maaşla yine Hudeyde tahrirat kalemi evrak mukayyedliğine nakil olmuştur. 9 Nisan 1882'de bu sefer Yemen Vilayeti mektubî kalemi müsevvidliğine 1000 kuruş maaşla tayin olmuş ise de vilayet merkezi olan San'a'nın havasına alışamadığı için dilekçe vererek tekrar Hudeyde'ye dönmüştür[5]. 4 Mayıs 1882'de Rüsumat müteferrikası müfettiş kitabetinde göreve başlamıştır. Yaklaşık bir hafta sonra (10 Mayıs 1882) memuriyeti, 750 kuruş maaşla Hudeyde Sancağı âşar ve ağnam müdüriyeti ikinci kitabetine aktarılmıştır. 13 Haziran 1982'de maaşı 800 kuruşa yükseltilmiştir.

13 Mart 1883'te bu görevinden istifa etmiş ve aynı gün 700 kuruş maaşla Yemen Rüsum-ı Sitte merkez müdüriyeti tahrirat baş kitabetine atanmıştır. Bu görevde yaklaşık 13 ay kaldıktan sonra 1000 kuruş maaşla adı geçen müdüriyetin evrak-ı sahiha ve bandrol memuriyeti üzerinde kalmakla beraber sandık emanetine tayin olmuştur. (14 Nisan 1884)

1879'da kurulan Rüsum-ı Sitte İdaresi, üç yıl sonra fes edilerek yerine daha geniş çaplı Duyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur[6]. Bu idarenin Yemende bir şubesi bulunmaktadır. 22 Temmuz 1890 tarihinde 1050 kuruş maaşla Yemen Duyun-u Umumiye muhasebe baş kitabetine tayin kılınmıştır. Yemen'de bulunduğu bu dönemde 13 ay kadar süre ile Duyun-u Umumiye merkez müdürlüğünü vekâleten yürütmüştür. Maaşı da 1500 kuruşa yükseltilmiş ve aynı zamanda teftiş vazifesi de uhdesine verilmiştir. Zühdü Efendi'nin bu tarihe kadar aldığı görevlerin hepsinde başarılı olmuş ve amirleri tarafından da takdir edilmiştir. Kendisinin "*mehâsin-i etvâr ve iktidarı*" tasdik kılınmış ve siciline "*hüsn-ü haline*" dair kayıt düşülmüştür[7].

Gösterdiği başarılarından dolayı 29 Ekim 1891 tarihinde 2000 kuruş maaşla Yemen Duyun-u Umumiyeye merkez müdüriyetine terfian tayin kılınmıştır. 13 Mart 1893'da maaşı 2500 kuruşa yükseltilmiştir. Bu görevde iki yıl daha kaldıktan sonra Zühdü Efendi ilk kez Yemen dışında bir yere tayin edilmiştir. Tayin edildiği yer bugün Arnavutluk sınırları içersinde yer alan Dıraç Duyun-u Umumiyeye Nezareti'dir. Arap coğrafyasından sonra Balkanlarda bir memuriyete atanan Zühdü Efendi, yeni tayin yerine gitmemiş ve bu görevden istifa etmiştir. Sebebi tam olarak bilinmeyen bu istifadan sonra Zühdü Efendi bir süre işsiz kalmıştır. Yaklaşık yedi aylık bir aradan sonra yarım maaşla (1000 kuruş) tekrar Yemen Rusumat Nezareti tahrirat baş kitabeti vekâletine atanmıştır. Asaletinin tasdikinden sonra 13 Ocak 1897'de 1500 kuruş maaşla Hudeyde sancağı sandık eminliğine tayin edilmiştir. 13 Şubat

[4] Rıza Kurtuluş, "Hudeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 18, İstanbul 1998, s. 299-301.
[5] *BOA, DH. Said.d.*, 61- 487, 29 Z 1277.
[6] Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye geçiş ve Düyûn-ı Umumiyye'nin teşkilat yapısı için bkz, Mehmet H. Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum, Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye 1875-1881*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.
[7] *BOA, DH. Said.d.*, 61- 487, 29 Z 1277.

1899'de 810 kuruş maaşla Zebid kazası mal müdürlüğüne tayin edilmiştir[8]. 13 Mart 1899'da maaşı 1500 kuruşa çıkartılmıştır. 1 Ekim 1901'de ikinci defa olarak Hudeyde sancağı sandık eminliğine tayin edilmiştir. 200 kuruş emeklilik tahsisi ile bulunduğu sancağın maarif sandığı eminliği vazifesi de ilave memuriyet olarak üzerine almıştır. Hudeydedeki bu görevlerinden ayrılarak 5 Temmuz 1906'da 1800 kuruş maaşla Yemen Rusumat Nezareti tahrirat baş kitabetine tayin edilmiştir. Zühdü Efendi 1910 yılı başlarında kadar bu görevde kalmıştır[9]. 1910 yılında Hudeyde mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a katılmıştır[10].

Aldığı Nişan ve Taltifler

1910 tarihi itibariyle 32 yıl boyunca Yemen'de çeşitli memuriyetleri ifa eden Zühdü Efendi bu görevleri esnasında devlete gösterdiği yararlılıklar ve vazifesinde başarılarından dolayı ödüllendirilmiştir. Zühdü Efendi, kayıtlara geçen ilk ödülünü 1 Temmuz 1894 tarihinde almıştır. Yemen tarihinde sıkça görülen isyanların bastırılmasında yerel eşrafın ve yetkililerin de hizmetleri bulunmaktadır. Bu anlamda 1891'de çıkan Zeydi isyanı esnasında Zühdü Efendi'nin gösterdiği "*hüsnü hizmetinden*" dolayı kendisine 1 Temmuz 1894 tarihinde "*Gümüş Yemen Madalyası*" verilmiştir[11]. Bu madalyadan sonra kendisine 23 Ağustos 1894 tarihinde dördüncü rütbeden nişan verilmiştir. Zühdü Efendi'ye diğer bir ödül yurt dışından gelmiştir. Yukarıdaki satırlarda Yemen ile İran arasında yoğun bir ticari faaliyet olduğunu bahsetmiştik. Zühdü Efendi'nin gümrük görevlisi ve Duyun-ı Umumiye nazırlığı gibi son derece kritik görevlerde yer alması Yemen ile ticari menfaatleri olan İran Devleti'ni harekete geçirmiştir. İran'ın Hudeyde'de bulunan temsilcisinin tavsiyesi üzerine[12] Zühdü Efendi'ye İran'ın önemli nişanları arasında yer alan "*Şir-ü Hurşid*" nişanı verilmiştir[13]. Dördüncü dereceden verilen bu nişanın bastırılması ve Zühdü Efendi tarafından kabul edilmesine dair müsaadeyi içeren irade, 1 Mayıs 1895 tarihinde çıkartılmıştır[14].

Aynı günlerde valilik de Yemen Duyun-u Umumiye Nazırı Zühdü Efendi'nin "*tezyîd-i varidât*" yani devlet gelirlerinin artırılması hususunda gösterdiği gayretten ötürü kendisinin "*rütbe-i salise*" ile taltifini teklif etmiştir[15]. İradenin çıktığında dair bir evrak tespit edilememişse de Zühdü Efendi'nin başarılı bir idareci olduğu görülmektedir.

Hudeyde Mebusluğu'na Seçilmesi

1908'de açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Yemen Vilayeti de temsil edilmekteydi. 1910 yılında Hudeyde Sancağı mebuslarından Tahir Recep ve Seyyid M. Abdurrahman Beyler istifa etmiştir. Onlardan boşalan mebusluklar için yapılan ara seçimde

[8] Zühdü Efendi, Yemen'i tanıttığı eserinde Zebid'de iki buçuk sene kaldığından bahsetmektedir. Bkz, Zühdü, *Mirat'ül Yemen*, Kader Matbaası, İstanbul 1328, s. 61.
[9] Zühdü Efendi'nin atama ve maaş bilgilerinin tamamı sicil kaydından derlenmiştir. Bkz, *BOA, DH. Said.d.*, 61-487, 29 Z 1277.
[10] Zühdü Efendi'nin sicil kaydında son bilgi Hudeyde mebusu olduğuna dairdir. Yani 1915 tarihi itibariyle son bulmaktadır.
[11] *BOA, DH. Said.d.* 61-487.
[12] *BOA, İ.TAL*. 77- 1312 Za 011.
[13] *BOA, BEO*. 616- 46171.
[14] *BOA, İ.TAL*. 77- 1312 Za 011.
[15] *BOA, DH. MKT*. 348- 66.

Tahir Recep Bey'in yerine Zühdü Efendi ve Seyyid M. Abdurrahman Bey'in yerine de o günlerde İstanbul'da bulunan sabık Yemen vali muavini Mahmud Nedim Beyler seçilmiştir[16].

Zühdü Efendi'nin Hudeyde'den yüksek bir oyla milletvekili seçilmesi onun bölgede tanınmış birisi olduğunu ve halk ile bağlarının kuvvetli olduğunu göstermektedir. Nitekim 32 yıldır Yemen'de ikamet etmekte olan Zühdü Efendi'nin adeta Cidde doğumlu olduğu unutulmuş ve belgelerde "*Yemenli Zühdü Efendi*[17]" şeklinde anılmıştır. Seçim mazbatasında da "*Yemen ahalisinden olup otuz iki senedir Hudeyde'de mukîm*" ifadelerine yer verilmektedir. Yemen Rüsumat baş müdüriyetinin tahrirat baş kitabetinde görevli olan Zühdü Efendi, 185 oy alarak Hudeyde mebusluğuna seçilmiştir. Mazbatası 25 Ocak 1910 tarihinde hazırlanmış[18] ve meclisin 1 Mart 1910 tarihli içtimaında onaylanmıştır[19]. Zühdü Efendi 31 Ocak 1910 tarihinde buradaki görevinden ayılarak[20] İstanbul'a hareket etmiştir. Başkente geldikten sonra hemen meclis çalışmalarına katılmaya başlamıştır. Zühdü Efendi, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda uzmanlık alanı olan rüsumat ile ilgili kararların alındığı Rüsumat Encümeni'nde zabıt kâtibi olarak görev almıştır[21].

İstanbul'a geldiği andan itibaren seçim bölgesinin sorunları ile yakından ilgilenen Zühdü Efendi, Yemen'de devam etmekte olan isyanların sebepleri üzerine bir layiha hazırlamış ve bu layihasını 7 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunmuştur. Zühdü Efendi'nin layihası meclisin 10 Mart 1910 tarihli içtimaında gündeme alınmış ve okunduktan sonra Dâhiliye Nezareti'ne havalesi kararlaştırılmıştır[22]. Meclis-i Mebusan Riyaseti tarafından 12 Mart 1910 tarihinde hükümetin dikkatini çekmek üzere Dâhiliye Nezaretine gönderilen layiha[23], nezaret tarafından inceledikten sonra bir sureti "*bera-yı malumat*" nevinden Yemen Valiliği'ne gönderilmiştir[24]. Bu layihanın içeriği hakkında çalışmanın sonunda ayrıntılı bilgi verilecektir.

Zühdü Efendi, Yemen ile ilgili raporunu sunduktan sonra meclis faaliyetlerinde yer almasına rağmen 1910 yılı boyunca herhangi bir konu hakkında fikir beyan etmemiştir. 1911 yılı başlarında ilk olarak "*floksera kanun layihası*" müzakerelerinde söz almıştır[25]. Daha sonra 1911 yılına ait bütçe görüşmelerine yoğun bir şekilde katılmıştır. Biz bu çalışmanın kapsamı dâhilinde Zühdü Efendi'nin zabıtlarda geçen ifadelerinden Yemen için önemli gördüklerimizi değerlendireceğiz. Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin bütçesi görüşülürken söz alan Zühdü Efendi, bu idarenin masrafları hakkında konuşmuştur. Yemen'deki tuz işletmesinden örnek vererek

[16] Zühdü ve Nedim Beylerin mazbatalarının Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne teslim edildiğine dair Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nin 20 Şubat 1910 tarihli tezkiresi için bakınız. *BOA, DH. MUİ.* 67-56.
[17] *BOA, DH. MUİ.* 67-56.
[18] Zühdü Efendi'nin mazbatası ve teftiş heyetinin raporu için bkz, *TBMM Arşivi:* No: 279.
[19] *TBMM Arşivi:* No: 279.
[20] *BOA, DH. Said.d.*, 61- 487, 29 Z 1277.
[21] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi- Meşrutiyet Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet,* C.2, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1998, s. 607.
[22] *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)*, D.1, İ. 52, C.3, 25 Şubat 1325, TBMM Vakfı Basımevi, Ankara 1991, s. 45.
[23] Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in imzasıyla Dâhiliye Nezaretine havale edilen layiha hakkındaki tezkire için bkz, *BOA, DH. MUİ.* 1-9/25, lef 1.
[24] Dâhiliye Nezareti layihayı 4 Nisan 1910 tarihinde Yemen Valisi Mehmed Ali Paşa'ya göndermiştir. Bkz *BOA, DH. MUİ.* 1-9/25, lef 4.
[25] 2 Şubat 1911 tarihli müzakereler için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 34, C.2, 25 Kanun-ı Sani 1326, s. 494.

kurumun harcamalarının şeffaf olmadığını ileri sürmüştür. Kendisine dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey açıklama yapmıştır[26].

Harbiye Nezareti'nin 1911 yılı bütçesi görüşülürken Zühdü Efendi önemli bir istekte bulunmuştur. Yemen'e yapılan asker sevkıyatı genelde Hudeyde limanından gerçekleştirildiğini ancak burada kışla olmadığı için askerlerin çoğunun telef olduğunu ifade eden Zühdü Efendi Hudeyde'ye acilen kışla yapılması gerektiğini belirtmiştir. Yemen isyanları için yeni takviye kuvvetlerin gönderilmesinden dolayı seçim bölgesi adına Harbiye Nazırı'na teşekkür ederek söze başlayan Zühdü Efendi, Hudeyde kışlasının niçin gerekli olduğunu örnekler vererek anlatmıştır[27]. Adı geçen kışlanın biran evvel yapımı için bütçeye tahsisat koyulmasını ve nazır beyin bu işle bizzat ilgilenmesini teklif etmiştir. Zühdü Efendi'nin talebine; "*siz benden birçok binalar, birçok kışlalar istiyorsunuz ben de sizden birçok paralar isteyeceğim hazır olun*" diye söze başlayarak cevap veren Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, kışla yapmak için paraya ihtiyaç olduğunu bütçenin yetersiz olduğundan şimdilik kışlanın yapımına imkân olmadığını ifade etmiştir[28].

Harbiye nazırından kışla yapılmasını isteyen Zühdü Efendi, Bahriye Nezareti bütçesi görüşülürken de Kızıldeniz'de bir tersane açılmasını teklif etmiştir. Uzun sahillere sahip Yemen Vilayeti'nin bir tersanesi olmaması ve donanmaya ait gemilerin bakım ve tamir için İstanbul'a kadar gelmesi çok masraflı olmaktadır. Zühdü Efendi'ye göre gemilerin Süveyş Kanalı'na ödedikleri ücretlerden bile fazlasıyla tersanenin yapım masrafı çıkartılabilir. Onun ifadeleriyle şap denizi[29] olan Bahriahmer'de bir geminin altı aydan fazla tamirsiz kalması uygun değildir. Zühdü Efendi Kamran Adası'na yapılmasını teklif ettiği tersanenin mutlaka açılması gerektiğini ifade etmiştir[30]. "*Kamran'da bir tersanemiz olması hakikaten pek mühim ve pek elzemdir*" şeklinde cevap veren Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Bey, bu sene Bahriye bütçesinin "*pek kabarık*" olduğunu için tersane yapımına gelecek sene teşebbüs edileceğini ifade etmiştir[31]. Zühdü Efendi'nin gündeme getirdiği konular devletin güvenliği adına son derece önemlidir. Zühdü Efendi dile getirdiği konunun çözüm yollarını da çoğu kez kendisi ifade etmiştir. Aynı günkü müzakerelerde daha önce halefi Tahir Recep Bey tarafından

[26] Zühdü Efendi ve Cavid Bey'in konuşmaları için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 57, C.4, 28 Şubat 1326, s. 32-34.

[27] Zühdü Efendi, askerlerin çektikleri sıkıntıları şu şekilde ifade etmiştir: "*Hudeyde'ye çıkan asâkir-i muvazzafa o şiddet-i hararete maruz olan beldede çadır altında kalıyor. Efrad-ı cedide ile müstebdele bazen camilerde ikamet ettiriliyor. Bu hal, oraya giden asker arkadaşlarımla sairlerin malumudur. Hudeyde camilerinde kuru bir hasırdan başka mefruşat olmadığından efrad-ı mezkure taş üzerinde ve pek ziyade rahatsız olarak hastalanıyorlar*." Aynı günkü müzakerelerde diğer Yemen mebusları da Hudeyde kışlasının yapımı için "takrir" vermişlerdir. Bu takrirde asker sevkıyatında çekilen sıkıntılar daha detaylı ele alınmıştır. Bkz, *MMZC,* D.1, İ. 63, C.4, 9 Mart 1327, s. 249-253.

[28] Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın konuşmasının tam metni için bkz. *MMZC,* D.1, İ. 63, C.4, 9 Mart 1327, s. 251- 252.

[29] Kızıldeniz'in "şap denizi" ismiyle anıldığından Yemen'de görev yapmış olan Zeki Ehiloğlu hatıralarında bahseder. Yazar, Kızıldeniz'de birçok şap adalarının bulunduğunu, bunların gemiler için çok tehlikeli olduğunu ve 'şapa oturmak' tabirinin buradan geldiğini ifade eder: "*Bence bu denizin en yakışan adı 'Şap Denizi'dir. Çünkü Kızıldeniz'in kıyılarında birçok şap adaları sıralanır. Bunlar suyun üzerine çıkmazlar, görünmezler. Fakat denizin sathına yakın yerine kadar yükselirler. Tehlike şuradadır ki; aynı yerde durmaz yer değiştirirler. Onun için bir gemi Kızıldeniz'de limana yaklaşacağı zaman mutlaka bir kılavuz alır, (...) Kaptan kılavuz almadan kendi bildiğine harekete kalkışırsa gemi şapa oturur. Evvelce böyle kazalar çok tekerrür etmiş olacak ki dilimizde (şapa oturdu) tabiri çok kullanılır*." Bkz, Zeki Ehiloğlu, *Yemen'de Türkler (Tarihimizin İbret Levhası)*, Kardeş Matbaası, tarihsiz, s. 23.

[30] *MMZC,* D.1, İ. 66, C.4, 14 Mart 1327, s. 253- 254.

[31] *MMZC,* D.1, İ. 66, C.4, 14 Mart 1327, s. 253- 254.

gündeme getirilen[32] Kızıldeniz'de batık halde bulunan gemilerin satışı ile ilgili bir gelişme olup olmadığını sormuştur[33].

Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesi görüşülürken söz alan Zühdü Efendi gümrüklerde görev yapan memurlardan Fransızca bilme şartı arandığını ancak bu lisanı bilmenin Yemen sahillerinde bir işe yaramadığını, burada İngilizce, Farsça ve Hintçe gibi lisanların daha gerekli olduğunu ve buna rağmen Türkçe bilen memurların Fransızcaları olmadığı için ikinci derece görevlere atandıklarını söylemiştir. Yemen gibi vilayetlerde uygulama alanı kısıtlı olan bu şartın kaldırılmasını teklif etmiştir. Fransızcanın özellikle ticari muamelatta evrensel bir lisan olduğunu vurgulayan Rüsumat Müdürü Umumisi Sırrı Bey, Zühdü Efendi'nin bahsettiği bölgesel farklar ile ilgili çözüm üreteceklerini ancak bütün gümrük memurların az da olsa önlerine gelen evrakı anlayacak kadar Fransızca bilmeleri gerektiği ifade etmiştir[34]. Gümrükler Genel Müdürlüğü'nün bütçesinin görüşmeleri devam ederken Zühdü Efendi, 1 Nisan 1911 tarihli toplantıda Yemen sahillerinde devam etmekte olan silah, cephane, tütün vb. ürünlerin kaçakçılığının önlenmesi için sahillerdeki güvenlik tedbirlerinin artırılmasını talep etmiştir[35].

Posta ve Telgraf Müdüriyeti'nin bütçesi görüşülürken Yemen Vilayeti'nde telgraf hatlarının artırılmasını teklif etmiştir. Ecnebi şirketlere ödenen paralarla bu hatların yapılabileceğini ifade etmiştir. Hükümet yetkilileri de Yemen'de karışıklıklardan anında haberdar olabilmek ve isyanlara acilen müdahale edebilmek için bu hatlarının artırılması gerektiğinin farkındadır. Gerekli etüt çalışmalarının yapıldığı ifade edilse de ilerleyen yıllarda bu konuda bir gelişme sağlanamamıştır[36].

Yemen'in bütün dertleri ile yakından ilgilenen Zühdü Efendi vilayetin baştanbaşa imar edilmesi için meşrutiyetin verdiği özgürlükten de istifade ederek her fırsatta bölgenin sorunlarını meclise taşımıştır[37]. Zühdü Efendi bir konuşmasında Yemen'de keşfedilmemiş madenlerden bahsederken[38], başka bir yerde ise Yemen'de görev alacak maliye mal müdürleri ve muhasebe memurlarının maaşlarının artırılmasını teklif etmiştir[39]. Yemen'in iklim ve coğrafi şartları ve hayat pahalılığı gibi sebeplerden dolayı memurların burada görev almak istemediklerinden bahseden Zühdü Efendi, maaşlarda yapılacak cüzi iyileştirmelerle hem bölge cazip hale getirileceğini hem de memurların farklı yollara girmesi engelleneceğini belirtmiştir.

[32] Kamran Adası civarında batık halde duran altı harp gemisinin durumu ile ilgili konuyu ilk kez Hudeyde mebusu Recep Tahir Efendi meclis gündemine getirmiştir. Bkz, *MMZC,* D.1, İ. 19, C.1, 14 Kanun-ı Sani 1324, s. 360.

[33] Bu gemilerden kurtulmak için teşebbüste bulunduklarını ifade eden Bahriye nazırı batık gemilerin satış işlemlerinin devam ettiğini ve bu gemiler için talipli aradıklarını ifade etmiştir. Bkz, *MMZC,* D.1, İ. 66, C.4, 14 Mart 1327, s. 254.

[34] Zühdü Efendi ve Sırrı Bey'in konuşmaları için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 68, C.4, 16 Mart 1327, s. 456- 462.

[35] Sahillerde güvenliğin sağlanması için yeni gambotlar alınması gerektiğini ifade eden Zühdü Efendi'nin görüşleri için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 70, C.4, 19 Mart 1327, s. 524-526.

[36] Zühdü Efendi'nin ve Posta, Telgraf ve Tahrirat müdürü Hamdi Bey'in konuşmaları için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 81, C.5, 4 Nisan 1327, s. 357-358.

[37] Zühdü Efendi, bir konuşmasında önceki dönemdeki istibdada vurgu yaptıktan sonra "*devri meşrutiyette bu nevâkısın cümlesi ikmal olunacağına asla şüphe edilmez*" diyerek Meşrutiyet devrinde birçok sorunun çözüleceğini ifade eder: *MMZC,* D.1, İ. 63, C.4, 9 Mart 1327, s. 250.

[38] Zühdü Efendi, Yemen'de çıkarılmayı bekleyen madenlerin çeşitleri ve yerleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bkz, *MMZC,* D.1, İ. 88, C.6, 18 Nisan 1327, s. 71-72.

[39] Zühdü Efendi, diğer Yemen mebusları ile birlikte bir "takrir" vererek bu teklifi yapmışlardır. Bu takririn tam metni ve imzası bulunan mebusların isimleri için bkz, *MMZC,* D.1, İ. 89, C.5, 1 Mayıs 1327, s. 168-169.

Zühdü Efendi, II. Meşrutiyet'in çalkantılı günlerine denk gelen birinci dönem[40] (1908-1912) meclis görüşmelerine büyük oranda katılmıştır. Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi kendisi, Yemen'in dertleri ile yakından ilgilenenmiş ve her fırsatta seçim bölgesinin sorunlarını milletin vekillerine ve hükümetin temsilcilerine anlatmıştır. Yemen'in kendi öz kaynakları kullanılarak imar edilmesi için birçok teklif sunmuştur. Özellikle Rumi 1327 (1911) yılı bütçe görüşmeleri esnasında ilgili bakanlıklara ulaşım, haberleşme ve güvenlik gibi alanlarda yapılması gerekenleri hatırlatmıştır. Uzmanlık alanı olan gümrük, vergi ve ticari faaliyetler ile ilgili detaylı açıklamalar yapması, bazen yetkilileri zor durumda bırakmıştır. Hudeyde'ye kışla yapılması, Kızıldeniz'e tersane ve sahillerin güvenliği için gambot tahsis edilmesi gibi teklifleri Yemen'de istikrar için hayati öneme sahip projelerdir.

Bölgesinin sorunlarını hakkıyla meclis gündemine taşıyan Zühdü Efendi, Meclis-i Mebusan'ın 18 Ocak 1912 tarihinde kapanmasıyla Yemen'e dönmüştür. İkinci devre için yapılan seçimlerde[41] tekrar adaylığını koyan Zühdü Efendi, yine Hudeyde'den seçilmiştir. 16 Nisan 1912 tarihinde hazırlanan mazbataya göre 194 oy almıştır. Ancak Zühdü Efendi, 18 Nisan 1912- 4 Ağustos 1912 tarihleri arasında faaliyet gösteren Meclis-i Mebusan'a katılamamıştır. Trablusgarp Savaşı'ndan dolayı Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmayı hedefleyen İtalya[42], donanmasını Kızıldeniz sahillerine göndererek Hudeyde başta olmak üzere Yemen sahillerini abluka altında tutmuştur[43]. İstanbul ile ulaşım kesilince memleketlerinde olan bazı Yemen milletvekilleri İstanbul'a dönememişlerdir[44]. Zühdü Efendi de, 109 gün açık kalan ikinci devre toplantılarına katılma imkânı bulamamıştır. Zühdü Efendi bu döneme ait mebusluk maaşını ve yol harcırahını talep etmişse de meclise hiç katılmadığı için ve mazeret dilekçesi de vermediği için bu talebi karşılanmamıştır[45].

Meclisin kapatıldığı 4 Ağustos 1912 tarihinden itibaren ülke seçim sürecine girmiş ancak Balkan Savaşları nedeniyle seçimler uzun süre ertelenmiştir[46]. Seçimler ancak Ocak-Nisan 1914 tarihlerinde yapılabilmiştir. 1 Şubat 1914 tarihli mazbataya göre Zühdü Efendi üçüncü kez Hudeyde'den mebus olmaya hak kazanmıştır. Bu seçimde 159 oy almış ve mazbatası 26 Mayıs 1914 tarihinde onaylanmıştır. Üçüncü devre meclis çalışmaları "*içtimaı fevkalade*" ile başlamıştır. Balkan Savaşları nedeni uzun süre açılamayan meclis, hükümetin bu dönemde çıkarttığı geçici kanunları görüşmek üzere Aralık 1914'e kadar olağanüstü toplantı yapmıştır. Normal görüşmelere 14 Aralık 1914 tarihinde başlanmıştır. Zühdü Efendi, meclisin

[40] İkinci Meşrutiyet döneminin ilk meclisi 1908-1912 yılları arasında açık kalmıştır. Bu dönemin siyasi olayları ve adı geçen meclisin faaliyetleri için bkz, Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2008.

[41] II. Meşrutiyet Dönemi seçimler için bkz, Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908- 1914)*, İmge Kitapevi, Ankara 2007.

[42] Savaş dönemi Türk-İtalyan ilişkilerinin tafsilatı için şu esere bakılabilir: İsrafil Kurtcephe, *Türk- İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK Yay. Ankara 1995.

[43] İtalya donanmasının Yemen sahillerindeki faaliyetlerini gün gün takip etmek için bkz, Cabir Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 140-146; İtalyan donanması yapım aşamasındaki demiryolunu ve inşaat malzemelerini dahi bombalamıştır. Bkz, Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s. 123,138,148.

[44] Bazı mebusların Hudeyde-San'a ve Aden güzergâhı üzerinden başkente ulaştıkları anlaşılmaktadır. Bu yolu kullanan mebuslar fazla harcırah talebinde bulunmuşlardır. Hudeyde mebuslarından Hıfzı ve Mustafa Fehmi Efendilerin dilekçesi için bkz, *MMZC*, D.2, İ. 45, C.2, 19 Temmuz 1328, s. 594; Yolların kapalı olmasından dolayı fazla harcırah konusu Meclis-i Vükela'da da ele alınmış ve mebuslara gerekli ödemenin yapılmasına karar verilmiştir. Bkz, *BOA, MV*, 168- 22, 15 N. 1330.

[45] Meclis-i Mebusan İdare dairesinin 9 Ocak 1913 (27 Kanun-ı Evvel 1328) tarihli yazısı için bkz, *TBMM Arşivi:* No: 279.

[46] Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 126.

açıldığı ilk andan itibaren İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Kendisi olağanüstü toplantıların yapıldığı bu görüşmelerde hazır bulunmuştur. Zühdü Efendi, birinci devrede olduğu gibi yine Yemen'i ilgilendiren hususlar başta olmak üzere birçok konuda söz almış ve görüşlerini açıklamıştır.

Meclisin 13 Haziran 1914 tarihli içtimaında damga pulları ile ilgili kanunun müzakeresinde söz almıştır. Bu kanun için gerekli hallerde Maliye Nezareti'ne yetki verilmesi görüşülmüştür[47]. Zühdü Efendi, mükelleflerin yararına olarak yürürlükte olan pul çeşitlerinin birleştirilmesini teklif ettiyse de konu dışı konuştuğu için teklifi kabul görmemiştir[48].

Zühdü Efendi, doğrudan Yemen'i ilgilendiren sahillerdeki tömbeki[49] kaçakçılığı ve bununla ilgili düzenlemeler için diğer bölge mebuslarıyla birlikte müzakerelere katılmıştır. "*Yemen Vilayeti'ne ithal olunacak tömbekilerin inhisar vergisinden istisnası ve kilo başına iki kuruş resim alınmasına dair*" kanun layihası hakkında Zühdü Efendi şu görüşü ileri sürmüştür: tömbekiden kilo başına alınacak iki kuruşluk verginin üç seviyede alınmasını teklif etmiştir. Kaçakçılığın önlenmesi için tömbekinin kalitesine göre iyi, orta ve kötü şeklinde sınıflandırılması ve iyi için iki kuruş, orta kalite için 60 para ve kötüsü için de 40 para alınmasını istemiştir. Ancak bu teklif, tömbekinin cinsinin tespit edilmesi ayrıca bir muamele gerektirdiği ve bunun cinsinin sağlıklı tespiti mümkün olmadığı için Varidat Müdür-i Umumisi Faik Nüzhet Bey'in görüşü ve genel kanının bu yönde olması nedeniyle kabul görmemiştir[50]. Yemen mebuslarının da dâhil olduğu bazı meclis üyeleri kanunun Hicaz'a da teşmil edilmesini teklif ettiyse de bu görüş de dikkate alınmayıp hükümetin hazırladığı taslak üzerinde değişiklik yapılmadan aynen kabul edilmiştir[51].

Rumi 1330 (1914) senesi bütçe görüşmelerinde genelde gümrükleri ilgilendiren konularda görüş beyan etmiştir. 9 Temmuz 1914 tarihli içtimada Divan-ı Muhasebat Riyaseti bütçesi görüşülürken teknik bir konuda söz almıştır[52]. Aynı günkü müzakereler içerisinde Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesi de görüşülmüştür. Zühdü Efendi gümrük idaresinin masrafları görüşülürken sahillerin güvenliğine dikkat çekmiştir. Özellikle kolluk kuvvetlerinin alacağı tedbirler ile kaçakçılığın önleneceğini ve bunun sonucunda da gümrük gelirlerinin artacağını ifade etmiştir. Uzun sahillere sahip Osmanlı Devleti'nin bu sahilleri korumak için yeterli miktarda gambotu bulunmamaktır. Beş gambot ile korunan sahillerde kaçakçılık son derece yaygındır[53]. Yemen'in senelik gümrük geliri elli bin lira olduğunu

[47] Görüşülen kanun, 6 Şubat 1321 tarihli Resmi Damga Kanunu'na bağlı olarak "*rusumu maktua ve nisbiyye pullarının zemin ve levnlerinin tebdili"* hakkında bir düzenlemedir.
[48] *MMZC,* D.3, İ.14, C.1, 31 Mayıs 1330, s. 273- 274.
[49] Tömbeki, özellikle İran'da yetişen bir tütünün bir çeşididir, nargile için kullanılır.
[50] Zühdü Efendi, bu kanunun müzakeresi esnasında on kez söz almış kaçakçılığın önlenmesi adına kendi tecrübelerinden de örnekler vererek fikirlerini açıklamıştır. Kilo başı iki kuruşluk verginin tömbekinin kalitesiz cinsleri için fazla olacağını ileri sürmüş ve bu miktardaki verginin kaçakçılığı daha da artıracağını ifade etmiştir. İstanbul'a gelmeden önce Yemendeki gümrük yetkililerinden bilgi aldığını ve bölgedeki durumu İstanbul'daki genel müdürlüğe de aktardığını belirten Zühdü Efendi'nin itirazları mecliste dikkate alınmamıştır. Hükümet, Yemendeki tömbeki şirketi ve Duyun-ı Umumiye İdaresi ile de ortak bir zeminde buluşabilmesi için önceden yaptığı hazırlıklar doğrultusunda kanun taslağını savunmuştur. Meclis de genel kanı olarak hükümetin zor durumda kalacağı mülahazası ile değişiklik tekliflerini kabul etmemiştir. Yemen mebuslarının ve konu hakkında söz alan diğer mebusların görüşleri için bakınız, *MMZC,* D.3, İ.16, C.1, 4 Haziran 1330, s. 324- 328.
[51] *MMZC,* D.3, İ.16, C.1, 4 Haziran 1330, s. 324- 328.
[52] *MMZC,* D.3, İ. 29, C.2, 26 Haziran 1330, s. 83.
[53] 1911 senesi görüşmelerinde de sahillerin güvenliğine dikkat çeken Zühdü Efendi'nin dile getirdiği konularda üç yıl geçmesine rağmen bir gelişme olmadığı aksine kaçakçılığın artarak devam ettiği görülmektedir. Daha önceki

belirten Zühdü Efendi, "*Sevâhil bi-hakkın muhafaza altına alınırsa*" Yemen'in gümrük gelirlerinin üç katına çıkacağını belirtmiştir[54]. Rüsumat müfettişlerinin tahsisatında kesinti yapılmamasını isteyen Zühdü Efendi, müfettişlerden biner liralık paranın esirgenmemesi gerektiğini ve müfettişlerin imkânları iyi olursa daha başarılı olacaklarını ifade etmiştir[55]. Genel bütçede beş milyon lira olan gümrük gelirlerinin alınacak güvenlik tedbirleri ile daha artacağı ifade edilmiştir[56].

13 Temmuz 1914 tarihli içtimada, Bahriye Nezareti bütçesi müzakerelerinde önemli bir konuya dikkat çeken Zühdü Efendi Yemen sahillerinde atıl halde bulunan 12 adet gemiyi gündeme getirmiştir[57]. Gemilerin satılarak Bahriye bütçesine katkı sağlanmasını isteyen Zühdü Efendi bu konuyu dört sene önce de dönemin Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa'ya sorduğunu ifade etmiş[58] ancak geçen zaman içerisinde gemiler ile ilgili bir gelişme sağlanamamıştır. Kamran Adası'nda bulunan bu gemilere İtalya ablukasında hasar gören yedi gemi daha eklenmiştir. Bu gemilerin satılması için hükümetin ne gibi teşebbüste bulunduğunu sormuştur. Bu konu hakkında Bahriye Nezareti adına Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Arif Bey açıklamalarda bulunmuştur. Öncelikle 12 adet geminin savaş gemisi değil "*idare-i mahsusaya*" ait nakliye gemileri[59] olduğunu ifade eden Arif Bey, adı geçen gemilerin satışa çıkarıldığını ancak taliplisinin çıkmadığı belirtmiştir[60].

Genel itibariyle gümrükler, bütçe gibi mali konular konuşulurken Zühdü Efendi söz almış ve fikirlerini ifade etmiştir. Seçim bölgesi olan Yemen ve Hudeyde ile ilgili hususlarda fikir beyan etmekten geri kalmamıştır. Daha çok kendi uzmanlık alanı olan konularda söz alarak düşüncelerini belirtmiştir.

Zühdü Efendi'nin mebusluk dönemi hep savaşlara denk gelmiştir. İstanbul-Yemen arası yollar her savaşta bir şekilde kesintiye uğramış dolaysıyla milletvekilleri zaman zaman ulaşımda zorluklar yaşamıştır. I. Dünya Savaşı başlaması ile birlikte yine ulaşım sıkıntıya girmiştir. Zühdü Efendi'nin 1915 yılının başlarında Hudeyde'de olduğu anlaşılmaktadır. 18 Ocak 1915 tarihinde harcırah ve tahsisat verilmesi için Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne başvurmuştur[61]. Yollar kapalı olduğu için mebusluk tahsisatının İstanbul'da bulunan Hudeyde mebusu Hakkı İlhami Efendi'ye teslim edilmesini talep etmiştir. Zühdü Efendi'nin maaşı Hakkı İlhami Efendi'ye verilmiştir[62]. Savaş bütün cephelere yayılması ile Yemen mebusları

ifadeleri ile 1914 senesi değerlendirmelerini karşılaştırmak için bkz. *MMZC,* D.1, İ. 70, C.4, 19 Mart 1327, s. 524-526.

[54] *MMZC,* D.3, İ. 29, C.2, 26 Haziran 1330, s. 91.

[55] *MMZC,* D.3, İ. 29, C.2, 26 Haziran 1330, s. 97.

[56] 1330 senesi Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçe görüşmelerinin tamamı için bkz, *MMZC,* D.3, İ. 29, C.2, 26 Haziran 1330, s. 89-109

[57] *MMZC,* D.3, İ. 32, C.2, 30 Haziran 1330, s. 188-189.

[58] *MMZC,* D.1, İ. 66, C.4, 14 Mart 1327, s. 253- 254.

[59] Önceki yıllardaki görüşmelerde bu gemilerin savaş gemisi olduğu söylenirken burada böyle olmadığı iddia edilmiştir. Bkz. *MMZC,* D.1, İ. 66, C.4, 14 Mart 1327, s. 253- 254.

[60] Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Arif Bey, bu gemilerin atıl halde ve çürümüş olduklarını belirtmiş, Kamran Adası'nın Osmanlı Devleti için ehemmiyetinden bahsetmiş ancak Bahriye Nezareti bütçesinin bu gemilerin çıkartılması ve temizlenmesi için gerekli masrafı karşılayamayacağını ifade etmiş ve gemilerin satılması için çalışmalar yapıldığını söylemiştir. İtalyan bombardımanında hasar gören gambotlar için de aynı durum söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Arif Bey'in sözleri için bkz, *MMZC,* D.3, İ.32, C.2, 30 Haziran 1330, s. 188- 189.

[61] Hudeyde mebusu Zühdü imzasıyla 18 Ocak 1915 (5 Kanun-ı Sani 1330) tarihinde Hudeyde'den Dersaadet'e çekilen telgraf metni için bkz, *TBMM Arşivi:* No: 279.

[62] 8 Mart 1915 (23 Şubat 1330) tarihli belgede ödemenin yapıldığı ifade edilmektedir: bkz *TBMM Arşivi:* No: 279.

üçüncü dönem birinci toplantı yılının başında izin istemek durumunda kalmışlardır. Özellikle Hudeyde mebuslarından Hıfzı, Zühdü, Abdurrahman ve Mustafa Efendilerin istedikleri izin talebine meclisin 18 Şubat 1915 tarihli içtimada olumlu cevap verilmiştir[63]. 1915 Eylül'ünde tekrar dilekçe yazarak yolların açılması durumunda meclis çalışmalarına katılmak istediğini vurgulayan Zühdü Efendi, yol harcırahının ödenmesini talep etmiştir[64]. Yemen Vilayeti'nden verilen cevabi yazıda; henüz harcırahların çıkmadığı ve "*emirsiz sarfiyat*" yapılamayacağı kendisine bildirmiştir. Zühdü Efendi, bu tarihlerde farklı bir göreve atanmıştır. Mebusluktan ayrıldığı için harcırah ödemesi yapılmaz, sadece 1914 senesi içtimaına mahsus yirmi beş bin kuruşluk mebusluk tahsisatı ödenir[65].

Hudeyde Rüsumat Baş Müdüriyeti'ne Atanması

Zühdü Efendi'nin Hudeyde'den Dersaadet'e gelmesi mümkün görünmemektedir. 1915 yazında savaşın bütün şiddetiyle devam etmesi yöneticileri pratik çözümler bulmaya itmiştir. Hudeyde Rüsumat baş müdüriyetine atanan Hakkı Bey'in aynı sebeple Hudeyde'ye gidememesi Hudeyde'de bulunan Zühdü Efendi'nin de İstanbul'a gelememesi dolayısıyla zorunlu tayin yapılmıştır. İstanbul'da bulunan Hakkı Bey Trabzon'a naklen tayin edilirken ondan boşalan Hudeyde başmüdürlüğüne de Zühdü Efendi'nin tayini istenmiştir. Maliye Nazır Vekili Talat Paşa tarafından yapılan teklif yazısında Zühdü Efendi hakkında şu ifadelere yer verilmiştir[66]: "*mahallin ahval ve emzicesine i'tiyadıyla ülfetiyle beraber müteaddid defalar hidematı rüsumiyede tecrübesi sebk etmiş olan Yemen mebuslarından Zühdü Bey'in nasb ve tayini bil-tensîb"* edilerek irade-i seniyyesi için 17 Temmuz 1915 tarihinde sadarete yazılmıştır. Zühdü Efendi'nin adı geçen göreve tayin edildiğine dair irade 22 Temmuz 1915 tarihinde çıkmıştır[67].

Zühdü Efendi, uzun süre bölgede bulunması ve Yemen'in sosyal ve iktisadi hayatına vakıf olması aynı zamanda rüsumat idaresinde çeşitli görevler alması onun baş müdüriyet görevine atanmasının en büyük amillerinden birisidir. Meslek hayatı boyunca aldığı nişan ve liyakat madalyaları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Aynı zamanda 1910-1915 yılları arasında mecliste dile getirdiği konular ve Yemen'in gelişmesi için harcadığı mesai neticesinde İstanbul'da tanınmış ve bu vesile ile ittihatçıların dikkatini çekmiş olduğu da söylenebilir.

Hudeyde Rüsumat baş müdüriyetine atandığını 27 Temmuz 1915 tarihli telgraf ile öğrenen Zühdü Efendi, görevine başladıktan sonra 2 Ekim 1915 tarihli dilekçe ile Hudeyde mebusluğundan istifa etmiştir. Dilekçesinde "*Meclis-i Âliyi Mebusanda millet vekâletini ifa şerefine hiçbir vazifeyi tercih etmeyecek isem de her nerede olursa olsun vatan hizmet*" görevini yerine getirmek ve tayin emrine uymak zorunda olduğundan dolayı mebusluktan istifa ettiğini bildirmiştir[68]. Zühdü Efendi'nin millet iradesine yaptığı vurgu ve görev bilincine olan saygısı vurgulanması gereken bir davranıştır.

[63] *MMZC,* D.3, İ. 29, C.2, 5 Şubat 1330, s. 402; San'a mebusları da yollar kapalı olduğu için izin istemişlerdir. Bkz, *MMZC,* D.3, İ.S.2, C.1, 22 Teşrin-i Evvel 1331, s. 607.
[64] 8 Eylül 1915 (26 Ağustos 1331) tarihli dilekçe ile Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne başvuran Zühdü Efendi, Yemen Vilayeti'nden aldığı olumsuz cevabı meclise bildirmiştir. Bkz. *TBMM Arşivi:* No: 279.
[65] *TBMM Arşivi:* No: 279.
[66] *BOA, İ. ML*. 94-1333/N-01, lef 1.
[67] 22 Temmuz 1915 tarihli irade için bkz, *BOA, İ. ML*. 94-1333/N-01, lef 2.
[68] *TBMM Arşivi:* No: 279.

Zühdü Efendi'nin atandığına dair Rüsumat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey imzasıyla meclise tezkire, meclisin 2 Aralık 1915 tarihli oturumunda okunmuştur. Zühdü Efendi'nin yerine bir başkasının seçilmesi kararlaştırılmıştır[69]. Yemen Vilayeti'nde yapılan seçimde Hudeyde mebusluğu için daha önce Yemen'de görev yapmış olan İstanbul Darüşşafaka Müdürü Hasan Rıza Paşa seçilmiştir[70]. Hasan Rıza Paşa meclisin 7 Şubat 1916 tarihli oturumunda taltif edilmiştir[71].

Yemen İsyanlarının Sebeplerine Dair Yazdığı Layiha

Osmanlı Devleti'nin yönetimine girmesinden itibaren hep gündemde olan Yemen isyanları, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında farklı boyutlara bürünerek bütün şiddetiyle devam etmiştir[72]. Özellikle 1904- 1905 yıllarında İmam Yahya tarafından büyük bir isyan başlatılmıştır[73]. Güçlükle bastırılan bu isyanın ardından 1909'da Muhammed İdrisî'nin isyanı başlamıştır[74]. 1910 yılında ise Muhammed İdrisi ile İmam Yahya birlikte hareket etmeye başlamıştır. Osmanlı yöneticileri bölgede isyanlara karşı askeri tedbirler[75] alırken bir yandan da Yemen sorununa köklü çözümler bulmak için farklı arayışlar içine girmiştir. Bu anlamda Meclis-i Mebusan'da ve hükümet nezdinde komisyonlar kurularak Yemen ıslahının çareleri aranmaya başlanmıştır[76]. Yemen'de görev yapmış askeri ve mülki erkân tarafından bölgedeki tecrübelerinden hareketle hazırlanan hatırat ve layihalar yayınlanmıştır. Bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz[77]:

1. Dâhiliye Nazırı Esbakı Memduh, *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütaalât*, Dersaadet, 1324, 132 sf.
2. Siverek Mebusu Nureddin, *Yemen Layihası*[78], Matbaa-ı Amire, İstanbul 1327, 45 sf.
3. Ahmed Hamdi Paşa, *Hatırat*[79], Yazma, Milli Kütüphane, 1327- 1328.
4. Dâhiliye Nezaretinden Müstefi' Mehmed Memduh, *Miftah-ı Yemen*, Matba-yı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1330, 29 sf.
5. Hüseyin Kamil Efendi, *Yemen Hatıratı*[80], Yazma, 74 varak.

[69] *MMZC,* D.3, İ.S.2, C.1, 19 Teşrin-i Sani 1331, s. 73.
[70] Hasan Rıza Paşa'nın mazbatasının gönderildiğine dair Yemen Valisi Mahmud Nedim imzalı 8 Ocak 1916 (26 Kanun-ı Evvel 1331) tarihli tezkire için bkz, *BOA, DH. İUM*. 12/2-4/3.
[71] *MMZC,* D.3, İ.S.2, C.1, 25 Kanun-ı Sani 1331, s. 482.
[72] Yemen isyanları hakkında daha geniş bilgi için bkz, İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Beyan Yay., İstanbul 2008, s. 89-176.
[73] Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen: 1904 İsyanı*, (Haz. C. Kayra), Tarihçi Yay., İstanbul 2011, s. 25-66.
[74] Asir bölgesinde Muhammed İdrisî'nin isyanı üzerine arşiv belgelerine dayalı en kapsamlı ve özgün çalışma Cabir Duysak tarafından yapılmıştır, geniş bilgi için bkz, Cabir Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
[75] Asir bölgesindeki ıslahat girişimleri için bkz, C. Duysak, *a.g.t.*, s. 98-105.
[76] *MMZC,* D.1, İ. 88, C.6, 18 Nisan 1327, s. 250; Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür …*, s. 129.
[77] Doğrudan Yemen'i anlatan eserler dışında hatıralarının belirli bir bölümünü Yemen'e ayıranlar da mevcuttur. Bkz, Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, Nehir Yay., İstanbul 1992, s. 87-108; Esat K. Ertur, *Tamu Yelleri*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 79-112.
[78] 4 Mart 1911 (19 Şubat 1326) tarihinde Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne sunulan bu layiha günümüz harflerine çevrilerek yayınlanmıştır. Layihanın içeriği ve layiha hakkında yapılan değerlendirmeler için bkz, Yahya Yeşilyurt, *Siverekli Nurettin Bey, Hayatı ve Yemen Layihası*, Fenomen Yay. Erzurum 2010.
[79] Ahmed Hamdi Paşa'nın hatıratı bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuş ve hatıratın tam metin çevirisi yapılmıştır. Bkz, Hüseyin Saraçoğlu, *Ahmed Hamdi Paşa (Zezâ) Yemen Hatıratı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

6. Ali Emiri, *Yemen Hatıratı*[81], Yazma, Millet Kütüphanesi, nr.653.
7. Hudeyde Mebusu Zühdü, *Yemen'in Esbab-ı İğtişâşâtı Hakkındadır*, Matba-yı Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1328.

Bu rapor ve hatıralarda bölge ile ilgili yapılması gereken ıslahatlar ve çözüm önerileri ele alınmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar alevlenen Yemen isyanlarının çözümü için Meclis-i Mebusan da devreye girmiştir. Yemen mebusları çeşitli tarihlerde Yemen için meclise layihalar sunmuşlardır. Örneğin Hudeyde mebuslarından Mahmud Nedim Bey'in öncülüğünde hazırlanan ve bölge mebuslarının ortak imzasını taşıyan yirmi maddelik ıslahat raporu meclisin gündemine taşınmıştır[82]. 14 Mart 1910 tarihli layihada yönetim zafiyeti, asayişsizlik, memurların kötü muamelesi, İslam hukukunun tam tatbik edilmemesi, kaçakçılığın önlenememesi gibi hususlara temas edilmiştir. Raporda Yemen'in tüm yönleri ile yeniden ele alınarak ıslah faaliyetlerine biran önce başlanılması ve dirayetli yöneticilerin bölgeye tayin edilmesi tavsiye edilmektedir.

Yemen mebuslarının ortak imzası ile sunulan bu rapor ile aynı tarihlerde hazırlandığı anlaşılan diğer bir rapor ise Hudeyde mebusu Zühdü Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Zühdü Efendi'nin layihası bu raporun öncüsüdür. Zira içerik bakımından benzerlikler göstermektedir. Zühdü Efendi'nin önerdiği çözüm yolları ortak metinde yer almıştır.

Zühdü Efendi'nin tarafından hazırlanan layiha, "*Yemen'in Esbab-ı İğtişâşâtı Hakkındadır*" ismini taşımaktadır. Yemen'deki karışıklıkların sebepleri başlığı ile sunulan rapor; bir kitapçık halinde bastırılarak mebuslara dağıtılmıştır[83]. Yukarıdaki satırlarda ifade edildiği gibi Zühdü Efendi İstanbul'a geldiği ilk günlerde bu layihayı hazırlamış ve takrir şeklinde meclis gündemine getirmiştir. Meclis-i Mebusan tarafından Dâhiliye Nezareti'ne havale edilmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, hükümetin Yemen ile yakından ilgilendiğini ifade ederek layihanın kendilerine havale edilmesini ifade etmiştir[84].

Uzun yıllar gümrükler başta olma üzere devlet dairelerinde hizmeti görülen Zühdü Efendi'nin vurguladığı hususlar son derece önemlidir. Kendisi otuz yıldan fazla Yemen'de görev yapmıştır. Yemen'in problemlerini yakında tanımaktadır. Yemen hakkında sunulan layihalarda genelde kötü idareciler, isyanların sebebi gösterilirken Zühdü Efendi, bu faktörü

[80] Meşihat Müsteşarı Hüseyin Kamil Efendi'nin Yemen hatıraları mastır tezi olarak hazırlanmış ve kitap olarak da yayınlanmıştır. Bkz, Veysi Karabulut, *Meşihat Müsteşarı Hüseyin Kamil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)*, Doğu Kütüphanesi Yay. İstanbul 2010.

[81] Ali Emiri'nin Yemen hatıraları Yahya Yeşilyurt tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz, Yahya Yeşilyurt, *Ali Emirî'nin Yemen Hâtırâtı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007; aynı yazar tarafından bu hatıratta geçen Yemen ıslahatının anlatıldığı bölüm bir makale olarak yayınlanmıştır. Bkz, Yahya Yeşilyurt, "Ali Emiri'nin Yemen Islahına Dair Görüşleri", *Turkish Studies*, Sayı: 4/3, Bahar 2009, s. 2300-2321.

[82] Yirmi maddeden oluşan layihanın tam metni Mahmud Nedim Bey'in hatıralarında yer almaktadır: Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s. 125-128.

[83] Zühdü Efendi, layihayı Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı'nda bastırarak mebuslara dağıtmıştır. Biz çalışmamızda Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yer alan nüshayı (No: 471/B- 342) kullandık. Eserin tam künyesi şu şekildedir. Zühdü, *Yemen'in Esbab-ı İğtişâşâtı Hakkındadır***,** Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1328. (Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi Tarafından Meclis-i Mebusan'a Verilip Dâhiliye Nezaretine Havale Olunan Layihanın Suretidir.)

[84] Zühdü Efendi'nin layihası gündeme geldiğinde Layiha Encümeni üyelerinden Abdülaziz Mecdi Efendi mecliste şunları söylemiştir: "*Dün Dâhiliye Nazırı (Talat Paşa) burada bulunduğu sırada bu takrirden kendisine bahsetmiştim. Biz Yemen işleri ile şu sıralar pek ziyade meşgulüz bize havale edin tetkik edelim dediler*." Bkz, *MMZC*, D.1, C.3, İ. 52, 25 Şubat 1325, s. 45.

kabul etmekle birlikte asıl sebebi; adil ve düzenli bir vergi sisteminin olmamasına bağlamaktadır. Ayrıca vergiler toplanırken halka yapılan zulümler de insanları devletten soğutmaktadır.

Zühdü Efendi öncelikle Yemen Vilayeti'nde yaşayan halkın dini inancından dolayı vergilerin meşruiyetinin sıkıntılı olduğunu ifade etmektedir (layiha, s. 3). Vergilerin mükelleflere yansıtılması ve tahsili noktasında bölgede son derece etkin olan şeyhlerin usulsüz ve adaletsizce davranışlarından bahsetmektedir. Şeyhler vergi toplama mevsiminde halka zulüm yapmakta ve buna idareciler ses çıkartamamaktadırlar. Bölgede "*tahrir-i emlak*" yapılmadığı için vergiler düzensiz bir şekilde halka dağıtılmaktadır. Bir bölgenin şeyhi kendi adamlarını kayırırken güçsüz ve kimsesiz olan fakir halka takatinin üstünde vergi ödemeye mecbur tutmaktadır. Aşar vergisi ile ilgili uygulamalar sıkıntılıdır. Şeyhin adamları tarafından toplanan vergilerde halka geçerli bir makbuz yerine imzalı bir kâğıt verilmekte bu belge daha sonra kabul edilmediğinden halk mağdur olmaktadır. Tarım ile uğraşan halkın bazısı malını az gösterirken bazısına da fazlaca vergi yazılır, bu konuda da adil bir sistem bulunmamaktadır. Hurma ağaçlarından alınan vergi aşar nizamnamesine aykırı olduğunu belirten Zühdü Efendi Yemende kuyu suyu ile yetiştirilen hurma ağaçlarından yarım vergi alınması gerekirken bu kurala uyulmadığını ifade eder. Üç kalite üzerinden değerlendirilen hurma için en uygun vergi usulünün Hicaz bölgesinde uygulandığı gibi ağaç başına yıllık bir kuruş vergi alınmasını tavsiye etmektedir. Zenginler malını kötü gösterip az vergi verirken yine fakirlerden en üst seviyede vergi alınmaktadır. Bu adaletsiz sistem hurma üretimin giderek azalmasına sebep olmaktadır (layiha, s. 3).

Küçükbaş hayvanlardan alınan "ağnam" vergisi de aynı şekilde son derece yanlış bir şekilde uygulanmaktadır. Vergi memurları ise bütün evleri dolaşmak yerine şeyhin hanesine giderek onun yönlendirmesi ile vergi listelerini oluşturmaktadırlar. Liste yazılırken de geçen senenin defteri esas alınarak aynı bilgiler tekrar edilmektedir. Şeyh istediği şahıslara az vergi yazdırmakta istediğine de haddinden fazla yazdırmaktadır. Her sene daha fazla vergi toplamak amacıyla bölgeye gelen memurlar halkın durumu tetkik etmeden listeleri hazırlamaktadırlar. Bu durumdan muzdarip olan halk haksız yere yazılan bu vergileri ödememek için köyleri boşaltıp hayvanlar ile birlikte dağlara doğru, daha tenha olan bölgelere kaçmaktadır. Düzenli kayıt tutulmağı için hayvanlar birkaç yerde mükerrer olarak vergi listesinde yer almaktadır (layiha, s. 4).

Halk şeyhin kontrolünde oluşturulan vergi listelerindeki miktarı vermemek için her yola başvurmakta, devlette olan nefreti artmakta ve son çare olarak da isyan etmektedir. Verginin toplama usulü de son derece sıkıntılıdır. Önce vergi memurları ile şeyhin adamları halktan vergi toplamakta ancak şeyh topladığı bu paranın çok az bir kısmını mal sandığına teslim ettiği için vergi toplamak için bu sefer jandarma devreye girmektedir, askerler şiddet kullanarak halktan zorla vergi topladığı görülmektedir. Jandarmanın yetersiz kaldığı yerde kaymakam veya nahiye müdürleri daha büyük askeri birliklerle köylere baskın yaparlar. Halk külliyen dağlara kaçar, bir kısım kabililer ise silahla karşılık verip kolluk kuvvetlerini bölgelerine sokmazlar. Halk ile devlet adeta savaş halinde mücadele ederler. Vergi toplamak için sevk edilen birliklerin masrafları şeyh kanalıyla yine halktan karşılanır. Halktan alınan vergiler karşılığında resmi evrak verilmeyip sadece pusula şeklinde imzalı kayıt verilerek halk mağdur edilmiştir. Büyük birliklerle yapılan baskınlarda bölgenin tümden tahrip edildiği, arda kalan malların müsadere edildiği ve halka çeşitli eziyetlerin yapıldığı tespit edilmiştir. Örneğin memurlara verecek hiçbir şeyi olmayan bir köylünün sabahtan akşama kadar çöl sıcağında

ayakta durma cezası verilir. Bir yere kaçmaması için de top arabasına bağlanır (layiha, s. 4). Aynı şekilde köylerden müsadere edilen hayvanlarda merkeze gidesiye kadar yollarda telef olmaktadır. Devletin operasyon yapmak için yaptığı masraf buradan elde ettiği vergi miktarından kat kat daha fazladır. Bu baskınlar neticesinde oluşan kin ve nefret ise halkı devletten soğutmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi toplanan vergiler düzenli kayıt altına alınmadığı ve karşılığında makbuz verilmediği için ne kadarının devletin kasasına gittiği de meçhuldür (layiha, s. 5).

Yemen üzerine yazılan raporların birçoğunda temas edilen ortak bir nokta da sahillerde devam eden kaçakçılıktır. Zühdü Efendi kaçakçılığın; tömbekinin "*inhisar*" altına alınmasıyla başladığını belirtmektedir. Halkın yoğun bir şekilde kullandığı tömbekinin kaçak şekilde piyasaya sürülmesi, sahillerdeki kaçakçılığın artmasına sebep olmuştur. Sahillerde tömbeki ile birlikte yoğun bir şekilde silah kaçakçılığı da yapılmaktadır[85]. Eskiden 70- 80 riyale alınan bir tüfek, şimdi 200 adet fişeği ile birlikte 7 riyale kadar düşmüştür. Kabilelerden oluşan Yemen halkının silaha düşkünlüğü bilenen bir gerçektir. Kabileler devlete karşı koymak için hızlı bir şekilde silahlanmaktadır. Uzun sahillere sahip Yemen'de bu sahillerin kontrol edilmesi mümkün görünmemektedir. Devletin imkânları ve kolluk kuvvetleri yeterli denetimleri yapamamaktadır. Kaçakçılığı yapan tüccarlar yabancı devletlerin teşviki ve koruması altında bu işi sürdürmektedirler. İngiliz, Fransız ve İtalyan bandıraları ile ticaret yapan gemiler ve kayıklar kaçakçılık için kullanılmaktadır (layiha, s. 6).

Zühdü Efendi, mali sistemin iyileştirilmesi, denetimlerin artırılması ve adil vergilendirilmenin yapılması adına önerdiği ıslahat programına zirai, ticari ve tekstil sanayine dair yeni önerilerini içeren bir rapor daha eklemiştir[86]. Yemen'in sahip olduğu iklim yapısı ve arazisi kahve üretimi için son derece elverişlidir. Ancak ülkede istikrar olmadığı için üretim durmadan düşmektedir. Yemen'de bugün bile tam anlamıyla çözülemeyen su sıkıntısı için Zühdü Efendi artezyen kuyular açılmasını, sulama kanalları ve baraj gölleri yapılmasını tavsiye etmektedir. Yapılacak bu düzenlemeler ile başta kahve, hurma olmak üzere tarım ürünlerinde önemli bir artış sağlanacaktır. Üretimden sonra ürünlerin dağıtımı ve satışı için çiftçinin desteklenmesi noktasında Yemen'de Ziraat Bankasının şube açması gerektiğini ifade etmiştir (layiha, s. 7).

Yemen'de halkın kullandığı elbise türü tekstil ürünleri için sıklıkla kullanılan Amerikan bezinden mamul ürünler yerine Hudeyde'de bir iplik fabrikasının açılmasını önermektedir (layiha, s. 7). Ülke içersinde yetiştirilen pamuk kullanılarak dışa bağımlılık engellenmek istenmiştir. Zühdü Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu sürede İttihat ve Terakki'nin milli iktisat düşüncesinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Tüccar ve esnafın güçlenmesi için anonim şirketlerin kurulması ve milli sermayenin kurulmasını istemektedir. Demiryolu'nun biran önce inşa edilmesini isteyen Zühdü Efendi, bu yolun açılması ile nakliye ve ulaşım imkânlarının artması ile ticari hayatın canlanacağını ifade etmiştir[87].

[85] Mahmud Nedim Bey de hatıralarında silah kaçakçılığına temas etmektedir: "*…baştanbaşa Osmanlı sahili olan Bahriahmerin şark sahillerinde işleyen vapurlar hep ecnebi gemileridir, bu sahil bir ucundan öbür ucuna kadar kaçakçıların elindedir ve bu kaçakçılar silah kaçırmakla meşguldürler.*" Bkz, Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s. 90.

[86] Zühdü Efendi, yeni raporunu 7 Mart 1910 tarihli raporun sonuna ekleyerek ikisini birlikte bastırmıştır. Bu raporun orijinal başlıkları ziraat, mensucat ve ticarettir. Bu kısım layihanın son sayfasını oluşturmaktadır. Bkz, Zühdü, *Yemen'in Esbab-ı İğtişâşâtı Hakkındadır*, s. 7.

[87] 1911'de Hudeyde-San'a arasında yapımı kararlaştırılan ve inşaatına başlanan demiryolu projesi aynı yıl çıkan Trablusgarp Savaşı nedeniyle tamamlanamadı, bu tarihten itibaren de bir daha herhangi bir girişim yapılamadı. Bkz,

Zühdü Efendi, Yemen'in iktisadi, sosyal ve siyasi hayatına dair önemli veriler ihtiva eden layihasında yapılması gerekenleri de satır aralarında ifade etmiştir. Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi Yemendeki isyanları önlemek için öncelikle ülkede istikrarın sağlanması ve halkın devlete olan bağlılığının artırılması gerektiğini belirtmiştir. Ülke içersindeki karışıklıkların ana sebebini de mali sistemin bozukluğuna ve vergilerin düzensizliğine bağlamıştır. Yemen'in içtimai ve dini hayatına değinen Zühdü Efendi Zeydilerin[88] ve diğer mezhep sahiplerinin dini algılarının da isyanlara sebep olduğunu vurgulamıştır. Yemen'deki kabile hayatı ve şeyhlik sistemi merkezi otoriteyi zayıflatmaktadır. İyi ve güvenilir idarecilerin bölgeye gönderilmesi gerektiği ifade eden Zühdü Efendi'nin çözüm olarak sunduğu öneriler şu şekilde sıralanabilir:

Sahillerdeki her türlü kaçakçılığı önlemek için denetimlerin artırılması,
Sahiller için son sistem silahlarla dolatılmış süratli istimbotlar görevlendirilmesi,
Devriye görevini ifa edecek botlarda gümrük, maliye ve tömbeki şirketinin elamanlarının istihdam edilmesi,
Tömbeki inhisarının tamamen kaldırılması,
Halkın silahlanmasının önüne geçilmesi,
Emlak kaydının yapılması,
Denetimler için maliye ve rüsumat müfettişlerinin istihdam edilmesi,
Halkın ileri gelenlerinden oluşan yerel idare meclislerinin kurulması,
Vergini alındığına dair devletin itibar edeceği resmi evrak verilmesi,
Mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerinin yerel eşraftan seçilmesi ve bu kişilerin adaletli, iffetli ve muktedir kişiler olmasına dikkat edilmesi,
Bölgeyi yakından tanıyan tecrübeli idarecilerin atanması,
Hurmadan yıllık ağaç başına bir kuruş vergi alınması,
Vergi toplama işinde şeyhin ve askeri kuvvetlerin müdahalesinin önlenmesi,
Sulama kanalları, baraj gölleri ve artezyen kuyuların açılması,
Ziraat Bankasının şube açması,
Milli şirketlerin oluşturulması,
Hudeyde'de iplik fabrikası açılması,
Demiryolu inşaatının biran evvel bitirilmesi,
Vilayet içerisinde güvenlik ve istikrarın sağlanması,

Zühdü Efendi, Yemen isyanlarının sebeplerini başlıklar halinde incelemiş ve gerekli çözüm önerilerini sıralamıştır. Bu raporunda bir bütün halinde ele aldığı görüşlerini mecliste de yeri geldiğinde ifade etmiştir. Önerilerinin kâğıt üzerinde kalmaması için yetkili bilgilendirmiştir. Fikirlerini parlamentoda ifade ederek en üst seviyede bölgesinin dertlerini gündeme getirmiştir. Yemen'e dikkatleri çekmek için devlet mekanizmalarını harekete geçirmeye çalışmıştır. Bu anlamda bölge mebuslarıyla görüş alışverişinde bulunmuştur. Şunu hemen ifade edelim ki Osmanlı Devleti'nin zor günler geçirdiği bu dönemde idarecilerin ve aydınların ileri sürdüğü projelerin birçoğu hayata geçememiştir. En basit örnek olarak Yemen için hayati öneme sahip demiryolu projesi savaş sebebiyle bitirilememiştir. Bu dönemde Yemen için yapılan girişimler; II. Meşrutiyetten itibaren hız kesmeden devam eden

R. Kurtuluş, *a.g.m.,* s. 299-301. Yemen demiryolu projesinin tüm detayları için şu esere bakılabilir: Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 247- 264.

[88] Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı***,** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde sonuçsuz kalmıştır. Yemen, Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılmak zorunda kalmıştır[89]. Mütareke ve sonraki yıllarda Yemen ile yeterince ilgilenilememiştir[90]. Böylece diğer layihalarda dile getirilen çözüm önerileri gibi Zühdü Efendi'nin fikirleri de fiiliyata geçememiştir. Ancak burada ifade edilen görüşlerden günümüz Yemen ve Türk halklarının alacağı derslerin olduğu muhakkaktır. Tarihte yaşanan acı hadiseler Türk-Yemen ilişkileri için yol gösterici tecrübelerle doludur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).
Babıali Evrak Odası (BEO),
Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH. İUM),
Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT),
Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye (DH. MUİ),
Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİD. d)
İradeler: İrade Taltifat (İ. TAL); İrade Maliye (İ. ML),
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
TBMM Arşivi, Nr. 279, (Zühdü Efendi'nin Mebusluk Dosyası).
TBMM Kütüphanesi.
TTK Kütüphanesi.
Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC): I-II-III. Devreler.

Ahmed Raşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, C.1-2, Dersaadet 1281.
Ahmed Ziya, *Mufassal Yemen Coğrafyası*, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Nr.10357.
Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, Nehir Yay., İstanbul 1992.
Atıf Paşa, *Yemen Tarihi*, Dersaadet 1326.
Ayışığı, Metin, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)*, C.3, Kısım 3, Ankara 2002, s. 1985-2019.
Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908- 1914)*, İmge Kitapevi, Ankara 2007.
Doktor Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, Dersaadet 1328.
Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, Pan Yay., İstanbul 2008.
Duysak, Cabir, *Osmanlı Belgelerine Göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
Ehiloğlu, Zeki, *Yemen'de Türkler (Tarihimizin İbret Levhası)*, Kardeş Matbaası, Tarihsiz.
Eraslan, Cezmi – Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento,* 3F Yayınevi, İstanbul 2006.

[89] Yemen'in Osmanlı'dan ayrılışı ilgili bilgi için şu eserlere bakınız: Serap Sert, *Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940),* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Metin Ayışığı, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)*, C.3, Kısım 3, Ankara 2002, s. 1985-2019.

[90] Yemen ve TBMM arasında gerçekleşen yazışmalar ve Yemen yöneticilerinin yardım çağrıları için bkz, M. Kemal Öke- M. Lütfullah Karaman, *Adı Yemen'dir... Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi*, Da Yay., İstanbul 2002.

Ertur, Esat K., *Tamu Yelleri*, TTK Yay., Ankara 1994.

Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Gülsoy, Ufuk, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yay., İstanbul 2010.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi- Meşrutiyet Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, C.2, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1998.

Hasan Muhiddin Paşa, *Ah O Yemen: 1904 İsyanı*, (Haz. C. Kayra), Tarihçi Yay., İstanbul 2011.

Karabulut, Veysi, *Meşihat Müsteşarı Hüseyin Kamil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)*, Doğu Kütüphanesi Yay. İstanbul 2010.

Kurtcephe, İsrafil, *Türk- İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK Yay. Ankara 1995.

Kurtuluş, Rıza, "Hudeyde", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 299-301.

Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, (Der. Ali Birinci), İsis Yay., İstanbul 2001.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2008.

Öke, M. Kemal – Karaman, M. Lütfullah, Adı *Yemen'dir… Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi*, Da Yay., İstanbul 2002.

Sağlam, Mehmet H., *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum, Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye 1875-1881*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.

Saraçoğlu, Hüseyin, *Ahmed Hamdi Paşa (Zezâ) Yemen Hatıratı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

Sert, Serap, *Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Sırma, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Beyan Yay., İstanbul 2008.

Yeşilyurt, Yahya, "Ali Emiri'nin Yemen Islahına Dair Görüşleri", *Turkish Studies*, Sayı: 4/3, Bahar 2009, s. 2300- 2321.

Yeşilyurt, Yahya, *Ali Emirî'nin Yemen Hâtırâtı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

Yeşilyurt, Yahya, *Siverekli Nurettin Bey, Hayatı ve Yemen Layihası*, Fenomen Yay. Erzurum 2010.

Zühdü, *Mirat'ül Yemen*, Kader Matbaası, İstanbul 1328.

Zühdü, *Yemen'in Esbab-ı İğtişâşâtı Hakkındadır*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1328. (Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi Tarafından Meclis-i Mebusan'a Verilip Dâhiliye Nezaretine Havale Olunan Layihanın Suretidir.)